

АФАРМЛЕННЕ ДЗЯРЖАЎНА-ПРАВАВОГА
СТАТУСУ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ
РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ:
ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ

STATUS OF BELARUS
IN THE RUSSIAN EMPIRE:
HISTORIOGRAPHY
OF THE PROBLEM

А. П. Жытко, С. А. Талмачова

A. Zhytko, S. Talmachova

У артыкуле разглядаюцца праблемы афармлення дзяржаўна-прававога статусу Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, вывучэння сістэмы органаў дзяржаўнай улады і кіравання, а таксама судовай сістэмы і грамадскага самакіравання ў Беларусі ў айчыннай і замежнай гістарыяграфіі.

The article deals with the problems of registration of state-legal status of Belarus in the Russian Empire, the study of the system of state bodies power and administration, as well as the judiciary and the public authorities in Belarus in domestic and foreign historiography.

Унутрыпалітычны крызіс у Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. прывёў да аслаблення дзяржавы. Гэту сітуацыю ў сваіх інтарэсах скарысталі памежныя з ёй манархіі – Расійская, Аўстра-Венгерская і Пруская. У выніку трох падзелаў (1772, 1793, 1795 гг.) Рэчы Паспалітай з карты Еўропы знікла вялікая дзяржава. Праблема Польшчы на працягу XIX – пачатку XX ст. была краявугольнай у знешнпалітычных стасунках еўрапейскіх краін.

Да Расійскай імперыі была далучана сучасная тэрыторыя Беларусі. Разам з тым, праблема новага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання края і стварэння новых органаў улады і кіравання практычна не з'яўлялася прадметам спецыяльнага вывучэння ў айчыннай і расійскай гістарыяграфіі. У той жа час літаратура па гісторыі падзелаў Рэчы Паспалітай і іх наступствах даволі багатая. У дарэвалюцыйнай расійскай гістарыяграфіі ў якасці галоўнага канцэптуальнага палажэння выступаў пастулат аб непазбежнасці, заканамернасці і справядлівасці далучэння беларускіх, украінскіх і літоўскіх земляў у склад Расійскай імперыі. У прыватнасці, у сваёй шматтомнай працы «История России с древнейших времен» С. Салаўёў разглядаў падзенне Польшчы з пазіцыі нацыянальна-дзяржаўнага інтарэсу Расіі. С. Салаўёў падрабязна прааналізаваў першы падзел 1772 г. у сваёй працы «История падения Польши», прычыну якога ён выводзіў з унутранай шляхецкай анархіі, а далучэнне зямель ВКЛ да імперыі лічыў «перамогай верацярпімасці над польскім фанатызмам» [1, с. 582].

У «Курсе русской истории» В. Ключэўскі сцвярджаў, што прускі кароль прымусяў Расію ўдзельнічаць у гвалтоўным рассячэнні Рэчы Паспалітай замест справядлівага аб'яднання «заходнерускай народнасці» [2, с. 37].

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі праводзіцца думка аб калектыўнай адказнасці манархаў Аўстрыі, Прусіі і Расіі за знішчэнне палітычнага існавання Рэчы Паспалітай. Гэта пазіцыя абагульнена ў манаграфіі П. Стэгноі «Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795» [3].

У дарэвалюцыйны перыяд адсутнічалі манаграфічныя даследаванні, прысвечаныя ўтварэнню новых органаў мясцовага дзяржаўнага кіравання на тэрыторыі Беларусі. У пэўнай ступені гэтыя пытанні знайшлі сваё адлюстраванне ў публікацыях Р. Эйхельмана [4], І. М. Страхоўскага [5], В. Грыгор'ева [6]. Значны інтарэс выклікаюць работы В. А. Еўраінава [7] і В. М. Гесена [8], якія дазваляюць больш поўна разгледзець асобныя аспекты мясцовага дзяржаўнага ўладкавання ў Расійскай імперыі. Далучэнне зямель былога Вялікага Княства Літоўскага і Правабярэжнай Украіны да Расійскай імперыі яны разглядалі як збіранне зямель, якія ўваходзілі ў былую дзяржаву Рурыкавічаў, спадкаемцамі якой яны сябе лічылі.

Сакратар Мінскага губернскага статкамітэта А. П. Смародскі, пад кіраўніцтвам якога друкаваліся многія «Памятные книжки...», у 1893 г. выдаў брашуру «Столетие Минской губернии» [9], у якой утрымліваліся шматлікія звесткі аб рэгіёне. Аўтар уключыў у даведнік гістарычны нарыс зямель, што ўваходзілі ў склад Мінскай губерні, урадавыя распараджэнні па далучэнні гэтых зямель да Расійскай імперыі, паказаў склад, уладкаванне і апісанне губерні, прывёў кароткія статыстычныя звесткі аб развіцці губерні на працягу стагоддзя, надаў спіс мінскіх губернатараў, архірэяў, губерnskіх прадвадзіцеляў дваранства і віцэ-губернатараў за стагоддзе.

Звесткі аб адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле і аб дзяржаўных установах змяшчаюцца таксама ў 9 томе «Верхнее Поднепровье и Белоруссия» выдання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», якое выйшла пад рэдакцыяй В. П. Сямёнава ў 1905 г. [10].

Палітыка Кацярыны II і Паўла I у дачыненні да Беларусі, стварэнне тут новых органаў улады асвятляюцца ў шэрагу прац дарэвалюцыйнага даследчыка П. Жуковіча [11]. Іх каштоўнасць заключаецца ў значным факталагічным матэрыяле, сабраным аўтарам. П. Жуковіч адзначаў, што Кацярына II не паспела распаўсюдзіць фактычнае дзеянне сістэмы абласнога судова-адміністрацыйнага кіравання на землі, далучаныя пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, але яна змагла ўсё ж «закласці грунтоўны фундамент для ўвядзення сваёй сістэмы».

У савецкай гістарыяграфіі праблемы дзяржаўнага кіравання і самакіравання амаль да сярэдзіны 1960-х гг. не з'яўляліся прадметам спецыяльнага вывучэння. Панавала меркаванне, што дзяржаўны механізм Расійскай імперыі напачатку XX ст. з'яўляўся архаічным, няздольным да самаўдасканалення, што і з'явілася адной з прычын краху самадзяржаўя.

Толькі ў 1960 г. і ў 1964 г. прафесарам Маскоўскага дзяржаўнага гісторыка-архіўнага інстытута А. В. Чарновым былі выдадзены матэрыялы давядчага характару «Государственные учреждения Росснн XVIII в.» і «Государственные учреждения Россни XIX – начала XX в.», дзе прыведзены звесткі аб заканадаўчых актах, апублікаваных у Поўным зводзе законаў Расійскай імперыі, а таксама аб стварэнні новых устаноў, іх структуры, функцыях, пераўтварэннях і ліквідацыі. У 1968 г. пад рэдакцыяй дацэнта гэтага ж інстытута М. П. Ярошкіна быў выдадзены дапаможнік «История государственных учреждений дореволюционной Россни» [12], дзе прадстаўлены звесткі не толькі аб установах, але і прычынах рэформ дзяржаўнага кіравання ў Расійскай імперыі.

Пытанне аб ўсталяванні расійскай сістэмы кіравання на далучаных тэрыторыях закраналі ў сваіх працах беларускія гісторыкі, такія як В. Ластоўскі, У. Ігнатоўскі, У. Пічэта [13]. Увагу на працэсе ўсталявання расійскай улады на беларускіх землях пасля падзелаў засяродзіў М. Ільшэвіч, які каратка разгледзеў асноўныя кірункі царскай палітыкі ў перыяд праўлення Кацярыны II і Паўла I [14].

Усталяванне і эвалюцыя адміністрацыйных органаў улады на далучанай тэрыторыі разглядаліся ў абагульняючых працах беларускіх гісторыкаў: «Гісторыя Беларускай ССР» [15], «Нарысы гісторыі Беларусі» [16], чацвёрты том шасцітомнай «Гісторыі Беларусі» [17]. У «Нарысах гісторыі Беларусі» была зроблена спроба па-новаму разгледзець нацыянальную гісторыю нашай краіны. Так, уключэнне беларускіх тэрыторый у склад Расійскай імперыі ў дадзеным выданні адбывалася ў цэлым пазітыўна, паколькі Беларусь апынулася ў складзе цэнтралізаванай, з моцнай вярхоўнай уладай дзяржавы, што прывяло да пэўнай палітычнай стабілізацыі. На думку аўтараў, быў пакладзены канец феадальнай анархіі, аднак царскі ўрад не прызнаваў існавання беларускага этнасу, а этнічныя і моўныя аспекты пры правядзенні тэрытарыяльна-адміністрацыйных межаў не ўлічваліся [16, с. 329].

Неабходна адзначыць, што ў апошнія дзесяцігоддзі праблемы кіравання і самакіравання на тэрыторыі Беларусі ў складзе Расійскай імперыі выклікаюць павышаны інтарэс сярод айчынных навукоўцаў – як гісторыкаў, так і юрыстаў-прававедаў. У прыватнасці, у працах беларускіх юрыстаў закранаюцца пытанні прававога ўладкавання органаў мясцовага дзяржаўнага апарату [18].

У 1997 г. С. М. Токць абараніў кандыдацкую дысертацыю па праблеме мясцовага дзяржаўнага апарату ў Беларусі ў 30–60-х гг. XIX ст. [19], у якой прадметам даследавання з'яўляліся мясцовы дзяржаўны апарат і бюракратыя.

У 2007 г. пабачыла свет манаграфія А. А. Кісялёва «Система управления и чиновничества белорусских губерний в конце XVIII – первой полови-

не XIX в.» [20], у якой аўтар прааналізаваў стварэнне новых органаў улады з часоў імператара Паўла I да сярэдзіны XIX ст., выявіў іх функцыі і склад чыноўнікаў. Пры гэтым А. А. Кісялёў у асноўным акцэнтаваў увагу на мясцовых органах Міністэрства ўнутраных спраў і суда. Органы гаспадарча-эканамічнага кіравання практычна не з'яўляліся прадметам даследавання.

Шэраг аспектаў, прысвечаных дадзенай праблеме, прааналізаваў даследчык Я. Анішчанка [21].

Праблема адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання і дзяржаўнага кіравання нацыянальнымі ўскраінамі стала адной з ключавых у расійскай і замежнай гістарыяграфіі ў 1990-х гг. – пачатку XXI ст. Аднай з прычын такой з'явы стала тое, што ў гэты час у Расійскай Федэрацыі ўзмацніўся сепаратызм нацыянальных меншасцей, асабліва на Каўказе.

Невыпадкова ў сучаснай расійскай гістарыяграфіі пытанне пра развіццё дзяржаўнага кіравання на заходніх межах Расійскай імперыі атрымала даволі шырокае асвятленне. З'явіўся шэраг калектыўных і манаграфічных выданняў, у якіх знайшлі адлюстраванне праблемы стварэння і функцыянавання адміністрацыйнага апарату ў Расійскай імперыі, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі. Да такіх прац адносіцца шасцітомны слоўнік-даведнік «Государственность России...» [22], у якім утрымоўваюцца звесткі аб гісторыі стварэння, структуры, функцыянаванні, штатах, умовах рэфармавання ці ліквідацыі дзяржаўных устаноў усіх узроўняў улады і кіравання да 1917 г. У 2003 г. быў выдадзены даведнік «Губернии Российской империи...» [23], у якім змешчаны пералік кіраўнікоў мясцовых адміністрацый і даныя аб адміністрацыйным уладкаванні губерняў. У двухтомнай калектыўнай працы расійскіх аўтараў «Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи» дадзена правая характарыстыка інстытута віленскага генерал-губернатарства да часу яго ліквідацыі ў 1912 г. [24].

Змены ў сістэме кіравання і ва ўзаемаадносінах уладных структур з мясцовым насельніцтвам на тэрыторыі Беларусі аўтары калектыўных выданняў «Западные окраины Российской империи» і «Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления» звязваюць з паўстаннем 1863–1864 гг. і нацыянальнымі рухамі [25].

Праблемам дзяржаўнай палітыкі Расійскай імперыі на беларускіх і літоўскіх землях у XIX ст. прысвяцілі свае працы шэраг сучасных расійскіх гісторыкаў, якія разглядаюць гісторыю Беларусі ў азначаны перыяд з новых метадалагічных пазіцый. Л. Гарызонтаў і А. Мілер адзначылі непасялядоўнасць царскай палітыкі і перавагу бюракратычных метадаў у кіраванні на заходніх ускраінах імперыі [26], А. Камзолава звярнула ўвагу чытачоў на вялікую ролю інстытута генерал-губернатарства ў кіраванні беларускім і літоўскімі землямі. На яе думку, шмат што залежала ад індывідуальнага

падыходу кожнага генерал-губернатора, які акрэсліваў метады інтэграцыі краю з цэнтрам. Генерал-губернатар не столькі наглядаў за адпрацаваным механізмам дзяржаўнай машыны, колькі сам наладжваў і накіроўваў яе ход [27]. Узаемадзеянне вышэйшых імперскіх улад з органамі ўлады і кіравання на нацыянальных ускраінах, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, знаходзілася ў цэнтры ўвагі агульнай манаграфіі вядучых расійскіх спецыялістаў «Заходнія ўскраіны Расійскай імперыі» [25]. Вывучэнню ролі інстытута намеснікаў і генерал-губернатораў быў прысвечаны шэраг іншых прац [28].

У замежнай гістарыяграфіі вялікую ўвагу да праблем гісторыі Беларусі традыцыйна праяўляюць польскія даследчыкі, аднак прадметам даследаванняў з'яўляецца палітыка царызму ў сувязі з паўстаннем 1863–1864 гг. і фарміраваннем адміністрацыйнага апарату, закліканага праводзіць рэпрэсіўную палітыку ў адносінах да мясцовага каталіцкага насельніцтва [29]. У сувязі з гэтым высновы польскіх гісторыкаў нярэдка носяць суб'ектыўны характар.

Удасканаленне сістэмы дзяржаўнага кіравання – задача актуальная ва ўсе часы. Ускладненне сфер грамадскага жыцця выклікае неабходнасць стварэння больш эфектыўных форм кіравання. На гэтым шляху дзяржаўная ўлада як аб'ектыўны сродак удзелу членаў грамадства ў функцыянаванні любой сацыяльнай сістэмы непазбежна трансфармуецца ў новыя формы, у якіх значную ролю адыгрывае грамадскае самакіраванне. Паколькі правы і інтарэсы насельніцтва краіны шмат у чым залежаць ад дзеяздольнасці самакіравання як формы мясцовага кіравання, то ступень развіцця самакіравання аказвае непасрэдны ўплыў на сістэму ўлады ўвогуле. Мясцовыя органы на практыцы рэалізуюць дзяржаўную палітыку ў сацыяльна-эканамічнай, ідэалагічнай і культурна-выхаваўчай сферах. Партнёрства ўлады з насельніцтвам, у тым ліку і праз органы самакіравання, асабліва неабходна ў перыяд сур'ёзных дзяржаўных і грамадскіх трансфармацый, звязаных з пошукам шляхоў далейшага развіцця грамадства і дзяржавы.

Адмена прыгону непазбежна прывяла да змен у дзяржаўным механізме Расійскай імперыі. Дзейнасць органаў сялянскага самакіравання з часу свайго юрыдычнага афармлення прыцягвала ўвагу розных колаў грамадства. Сучаснікі рэформы – У. Безабразаў [30], А. Васільчыкаў [31], А. Кошалеў [32], К. Стэфановіч [33], А. Арапаў [34], М. Катаеў [35], А. Мілавідаў [36] і іншыя разгледзелі асобныя бакі дзейнасці органаў сялянскага самакіравання. Гэтыя публікацыі аб'ядноўваліся думкай аб неабходнасці рэфармавання ўсіх мясцовых устаноў, і перш за ўсё сялянскіх. Некаторыя з аўтараў сканцэнтравалі ўвагу на ідэі шкоднасці для сялян залішняй апекі з боку мясцовай адміністрацыі, а іншыя, наадварот, лічылі, што апека была недастатковай. К. Стэфановіч, А. Арапаў, А. Мілавідаў указвалі, што ў Паў-

ночна-Заходнім краі неабходна ўвядзенне моцнай улады, якая б кіравала дзейнасцю органаў сялянскага самакіравання. Гэтыя публікацыі змяшчаюць значны фактычны матэрыял, аднак носяць галоўным чынам публіцыстычны характар.

У савецкай гістарыяграфіі ёсць шмат работ, у якіх асвятляецца дзейнасць органаў сялянскага самакіравання асобных рэгіёнаў. Сярод іх можна вылучыць працы М. Дружыніна [37], Л. Данілавай [38], П. Зайанчкоўскага [39] і інш. Усе яны напісаны на падставе класавага падыходу, таму захоўваюць схільнасць да палітызацыі праблемы. У цэлым у савецкай гістарыяграфіі роля сялянскага самакіравання прыніжалася. Галоўным было палажэнне, што ў самадзяржаўнай Расіі рэальнага самакіравання не магло быць. А між іншым, царская адміністрацыя надавала важнае значэнне яму, асабліва ў беларуска-літоўскіх губернях, каб нейтралізаваць уплыў дваранства рымска-каталіцкага веравызнання.

У работах беларускіх гісторыкаў М. Фрыдман [40] і Л. Ліпінскага [41] указвалася, што органы сялянскага самакіравання мелі фіскальны характар, гаварылася аб поўнай залежнасці выбарных сялянскіх устаноў ад мясцовага дваранства. Разам з тым, насуперак гэтым сцвярджэнням, прыводзіцца шмат фактаў, якія са станоўчага боку раскрываюць рэалізацыю органамі сялянскага самакіравання фінансава-падатковай, прадстаўнічай, вытворчай функцый, а таксама некаторых іншых. Значны уклад у распрацоўку азначанай праблемы ўнёс В. Панюціч [42]. У шматлікіх публікацыях, прысвечаных парэформеннай вёсцы, ім раскрываюцца многія бакі жыцця сялянства, у тым ліку дзейнасці абшчыны. У 90-х гг. XX ст. пабачылі свет калектыўныя працы «Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён» (у 3 т.) [43], «Гісторыя Беларусі» (у 6 т.) [44], у якіх закраналіся і праблемы сялянскага самакіравання.

У дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі гісторыі дваранскага самакіравання ў Расійскай імперыі прысвечаны шэраг прац. Сярод іх працы В. Ключэўскага, М. Яблчкава, А. Рамановіча-Славацінскага і іншыя [45], якія закраналі перыяд да 1861 г. Гісторыя дваранства парэформеннага перыяду не падвяргалася глыбокаму навуковаму вывучэнню, хаця дваранскае пытанне ў гэтыя гады стала прадметам жорсткай палемікі паміж рознымі грамадска-палітычнымі лагерамі і плынямі. Інтэрэс да дваранскага пытання паслярэформеннай Расіі быў выкліканы тым, што сацыяльная база імперыі – дваранства – паступова страчвала свае палітычныя назіцыі ў выніку правядзення буржуазных рэформ. Акрамя таго, вышэйшае саслоўе, якое мела моцную падтрымку з боку самадзяржаўя да 1861 г., не змагло своечасова і адэкватна адраагаваць на тыя змены ў эканамічным развіцці імперыі, якія адбыліся ў другой палове XIX ст.

Што тычыцца вышэйшага саслоўя заходніх губерняў, то яго дарэвалюцыйная гістарыяграфія значна бяднейшая па колькасці прац і іх навуковасці. У парэформенныя гады, асабліва пасля паўстання 1863–1864 гг., царскія ўлады хвалявала пытанне, на якіх падставах будаваць сваю палітыку адносна розных саслоўяў на гэтай тэрыторыі. Асабліва гэта тычылася мясцовага зямельнага і службылага дваранства. Актыўны ўдзел прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя рымска-каталіцкага веравызнання ў паўстанні 1863–1864 гг., асабліва дробнай шляхты, фактычна да 1917 г. абумовіў жорсткую палітыку царызму ў адносінах да гэтай катэгорыі саслоўя і да інстытутаў дваранскага самакіравання ў Заходнім краі [46].

У савецкай гістарыяграфіі практычна да 70-х гг. не існавала даследаванняў, прысвечаных гісторыі дваранства і дваранскаму самакіраванню. Значнай падзеяй у савецкай гістарыяграфіі з’явіўся выхад у свет манаграфіі А. Карэліна [47]. Упершыню аўтар на падставе матэрыялаў Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя (1897–1901 гг.) прааналізаваў юрыдычны, колькасны і нацыянальны склад дваранства імперыі, яго сацыяльна-эканамічны статус, даследаваў карпаратыўную арганізацыю саслоўя, яго ролю ў сістэме мясцовага кіравання.

Для беларускай савецкай гістарыяграфіі былі характэрны тыя ж тэндэнцыі, што і для ўсіх гістарычных даследаванняў былога СССР, толькі са сваёй рэгіянальнай спецыфікай. Па сутнасці да 1980 г. беларускія гісторыкі абыходзілі дваранскую праблематыку. Прарыў у гэтым кірунку быў зроблены С. Самбук [48], якая прааналізавала палітыку самадзяржаўя ў Беларусі ў адносінах да дваранства і яго органаў самакіравання.

Праблемамі шляхты/дваранства займаліся С. Лугаўцова, Г. Туміловіч. Так, С. Лугаўцова сцвярджала, што распараджэнні цэнтральных улад адносна дваранскага самакіравання пры Аляксандры I былі накіраваны на збліжэнне заканадаўства аб выбарах з агульнарасійскім [49, с. 17]. Даследчыца прыйшла да высновы, што роля дваранства Беларусі на працягу 30–50-х гг. XIX ст. у мясцовым кіраванні паступова зніжалася ў сувязі з увядзеннем цензу ў 1831 г. і ростам значэння апарату чыноўнікаў Расійскай імперыі. Такая палітыка прывяла амаль да поўнага зліцця заканадаўства аб выбарах у беларускіх губернях з агульнарасійскім [49, с. 17, 38]. Г. Туміловіч у сваім даследаванні вылучыла этапы дзяржаўнай палітыкі па разборы шляхты [50]. Праблема аднаўлення органаў дваранскага самакіравання знайшла адлюстраванне ў манаграфіі А. П. Жытко [51].

Патрэбна зазначыць, што, нягледзячы на даволі значную колькасць прац, дваранская саслоўная арганізацыя, яе роля і месца ў сістэме мясцовага самакіравання і дзяржаўнага кіравання не знайшлі належнага адлюстравання ў беларускай і замежнай гістарыяграфіі.

Пытанні, звязаныя з вывучэннем гарадскіх рэформ у Расіі, традыцыйна прыцягвалі да сябе ўвагу даследчыкаў. Асобныя аспекты гарадскога самакіравання другой паловы XIX – пачатку XX ст. знайшлі адлюстраванне ў працах У. Гесэна, Д. Сямёнава, Г. Джаншыева, А. Міхайлоўскага, К. Пажытнава, Г. Шрэйдэра [52]. У іх галоўная ўвага надавалася гісторыка-прававому аналізу рэформ 1870 г. і 1892 г. Аднак названыя даследчыкі не ўдзялялі ўвагі асаблівасцям рэалізацыі рэформ на тэрыторыі беларускалітоўскіх губерняў.

У савецкай гістарыяграфіі ў пасляваенны перыяд з’явіліся даследаванні, прысвечаныя асобным аспектам дадзенай праблематыкі. У прыватнасці, у манаграфіі П. Зайчанкоўскага [53] атрымала асветленне тэма падрыхтоўкі Палажэння 1892 г. Гарадскому самакіраванню 60-х – пачатку 90-х гг. XIX ст. прысвяціла свае даследаванні В. Нардава [54]. У іх разглядаюцца пытанні падрыхтоўкі і правядзення гарадскіх рэформ 1870 г. і 1892 г., палітыка царызму ў адносінах да гарадскога самакіравання.

Беларускія даследчыкі разглядалі некаторыя аспекты дзейнасці гарадскога самакіравання. Так, С. Самбук [48] даследавала праблемы ўвядзення гарадскога самакіравання ў сувязі з абмежавальнай палітыкай царызму ў краі. У. Слабажанін [55], вывучаючы праблему земскага самакіравання, зрабіў асобныя істотныя высновы па пытаннях правядзення рэформ самакіравання, узаемаадносін органаў дзяржаўнага кіравання і гарадскога самакіравання. Аднак ён не раскрываў асаблівасцей, спецыфікі правядзення гарадскіх рэформ у Беларусі, не былі вывучаны і пытанні дзейнасці органаў гарадскога самакіравання. У асобных выданнях даследаваліся пытанні, якія тычыліся дзейнасці органаў гарадскога самакіравання [56] і рэалізацыі Гарадавога палажэння 1870 г., разгледжаны ў публікацыях І. Грыбка [57]. Некаторыя аспекты праблемы даследаваны І. Юхо і М. Юрачкіным [58].

Важны ўклад у даследаванне праблем земскага самакіравання ў дарэвалюцыйны перыяд унёс Б. Весялоўскі, які апублікаваў шматтомную працу «История земства за 40 лет» [59]. Ён паказаў земскую справу ва ўсіх яе праехах і імкнуўся прыцягнуць увагу даследчыкаў і земскіх дзеячаў да галоўных праблем земскага жыцця, неабходнасці паслядоўнай дэмакратызацыі органаў самакіравання. У. Безабразаў сутнасць самакіравання вызначаў як «кіраванне па законах і праз законы» [30]. Блізка па сэнсе да дзяржаўнай прымыкае юрыдычная тэорыя, у адпаведнасці з якой органы самакіравання прызнаваліся органамі мясцовай абшчыны, якія выконвалі функцыі дзяржаўнага кіравання [60]. А. Васільчыкаў [31] вызначаў незалежнасць мясцовага самакіравання ад дзяржавы. На яго думку самакіраванне – гэта вырашэнне гаспадарчых спраў мясцовага характару, а не спраў дзяржаўнага кіравання.

У савецкі час гісторыкі грунтоўна вывучалі шматлікія праблемы, звязаныя з дзейнасцю земстваў, аднак высновы, да якіх прыходзілі аўтары, часта мелі палітычную афарбоўку. Прамую сувязь земскай рэформы з адменай прыгону вызначыла Л. Захарава, а палажэнне 1890 г. характарызавала як «контррэформу» [61]. У сучаснай расійскай гістарычнай навуды цікавасць да земскай рэформы працягваецца. Сярод найболей значных можна вылучыць калектыўную працу «Земское самоуправление в России, 1864–1918» [62], падрыхтаваную Расійскай акадэміяй навук. Аднак гэта даследаванне тычыцца цэнтральных расійскіх губерняў. Праблема земскага самакіравання у заходніх губернях Расійскай імперыі ў пэўнай ступені знайшла адлюстраванне ў працы У. Слабажаніна [55].

Пытанні саслоўнага (сялянскага і дваранскага) і бессаслоўнага (гарадскога і земскага) самакіравання ў парэформенны перыяд шырока раскрыты ў калектыўнай манаграфіі «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.» [63], аўтарамі раздзелаў якой з'яўляюцца А. П. Жытко, С. А. Талмачова, Т. У. Грышкевіч. Асобныя аспекты адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання і сістэмы органаў дзяржаўнага кіравання ў Беларусі знайшлі адлюстраванне ў шэрагу артыкулаў указаных аўтараў [64], а таксама ў публікацыях А. А. Падарожняй [65].

Такім чынам, у беларускай і расійскай гістарыяграфіі актыўна працягваецца вывучэнне сістэмы органаў дзяржаўнай улады і кіравання, а таксама судовай сістэмы і грамадскага самакіравання ў Беларусі. Аднак большасць прац пабудавана на даведкавай літаратуры, а таксама на апублікаваных крыніцах. На сённяшні дзень абагульняючай карціны стварэння і эвалюцыі органаў мясцовай улады і кіравання ў краі не створана, а ёсць толькі група тэматычна, храналагічна і метадалагічна раз'яднаных даследаванняў. Асобныя сюжэты мясцовага дзяржаўнага кіравання знайшлі месца ў даследаваннях, якія прысвечаны працэсам мадэрнізацыі, сацыяльна-эканамічнай гісторыі, палітыцы самадзяржаўя ў краі і г. д.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Соловьев, С. М. История падения Польши / С. М. Соловьев // С. М. Соловьев; Соч. : в 18 кн. – М., 1995.
2. Ключевский, В. О. Сочинения : в 9 т. – Ч. 5 / В. О. Ключевский ; под ред. В. Л. Янина. – М. : Мысль, 1989. – Т. 5: Курс русской истории. – 476 с.
3. Стегний, П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795 / П. В. Стегний. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 696 с.
4. Эйхельман, Р. Обзор центральных и местных учреждений управления в России и устава о службе по определению от правительства / Р. Эйхельман. – Киев : Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1890.

5. Страховский, И. М. Губернское устройство (Правительственные учреждения) / И. М. Страховский // Журнал Министерства Юстиции (сент., окт. и ноябр. 1913 г.). – СПб. : Сенатская тип., 1913.
6. Григорьев, В. Реформы местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.) / В. Григорьев. – СПб., 1919.
7. Евреинов, В. А. Гражданское чиновничество в России. Исторический очерк / В. А. Евреинов. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1888. – [4], 116 с.
8. Гессен, В. М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб. : Юрид. кн. скп. «Право», 1904. – [2], 235, [4] с.; Ён жа. Городское самоуправление: Дополнение к курсу Русского государственного права / В. М. Гессен. – СПб. : Касса взаимопомощи студ. С.-Петербур. политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1912. – 27 с.
9. Смородский, А. П. Столетие Минской губернии / А. П. Смородский. – Минск : Губ. тип., 1893.
10. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей : в 19 т. / под ред. В. П. Семенова. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1905. – Т. 9 Верхнее Поднепровье и Белоруссия.
11. Жукович, П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Журнал министерства народного просвещения. – 1914. – № 2. – С. 265–315; № 3. Жукович, П. 88–120; № 4. – С. 314–355; № 5. – С. 1–43; Ён жа. Сословный состав Западной России в царствование Екатерины II // Журнал министерства народного просвещения. – 1915. – № 1. – С. 76–109; № 2. – С. 257–321; № 5. – С. 130–178; Ён жа. Россия в царствование императора Павла I // Журнал министерства народного просвещения. – 1916. – № 6. – С. 183–226; № 8. – С. 207–263; № 9. – С. 186–275.
12. Ерошкин, Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983.
13. Ластоўскі, В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ю. Ластоўскі. – Минск : БДУ, 1992; Ігна-тоўскі, У. Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя : Лекцыі, чыт. студэнтам Бел. дзярж. ун-та / У. Ігнатоўскі. – Минск : Дзяржвыд. Беларусі, 1926. – 252 с.; Пічэта, У. Гісторыя Беларусі / У. І. Пічэта. – Минск : Выдавецкі цэнтр Бел. дзярж. ун-та, 2005. – 178, [1] с..
14. Ільшэвіч, М. Расійская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панаванне Кацярыны II і Паўла I (1772–1801) / М. Ільшэвіч. – Вільня : [б. в.], 1933. – 24 с.
15. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / Акадэмія навук БССР, Ін-т Гісторыі. – Минск : Навука і тэхніка, 1972 – 1975. – Т. 1: Першабытнаабшчынный лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / рэдкал. тома: К. І. Шабуня (гал. рэд.) і інш.], 1972. – 631, [1] с., [3] л. каляр. карт.
16. Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / М. П. Касцюк, У. Ф. Ісаенка, Г. В. Штыхаў [і інш.]; АН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Минск : Беларусь, 1994–1995. – Ч. 1. – 1994. – 527 с.
17. Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск : Экаперспектыва, 2005. – 519 с.
18. Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / А. Ф. Вішнеўскі. – Минск : Экаперспектыва, 2000; Юхо, І. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі : вучэб. да-пам. / І. А. Юхо. – Минск : Універсітэцкае, 1992 і інш.

19. Токць, С. М. Дзяржаўны апарат царызму ў Беларусі ў 30–60-я гг. XIX ст. (структура, функцыі, чыноўніцкі корпус) : аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук: 07.00.02 / С. М. Токць ; Акад. навук Беларусі: Ін-т гісторыі. – Мінск, 1997.
20. Киселев, А. А. Система управления и чиновничество белорусских губерний в конце XVIII – первой половине XIX в. / А. А. Киселев. – Минск : Военная академия Республики Беларусь, 2007.
21. Анішчанка, Я. К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796 гады) / Я. К. Анішчанка ; пад рэд. У. А. Сосна ; Гуманітар.-экан. недзярж. ін-т. – Мінск : ЗАТ «Веды», 1998. – 211 с., [4] іл.
22. Государственность России: государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV – февраль 1917 г.): словарь-справочник: в 6 кн. / редкол. : В. П. Козлов (председатель) [и др.]; Федеральная архивная служба России, Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела. – М. : Наука, 1996–2009.
23. Губернии Российской империи. История и руководители, 1708–1917. Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления империей: с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г. : книга подготовлена Департаментом общих дел Министерства внутренних дел в 1902 г. / ред.-сост. Ю. Н. Моруков. – М. : Объединенная редакция МВД России, 2003. – 479 с.
24. Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи : в 2 т. / Т. А. Алексеева, В. Г. Афанасьев, В. В. Берсенев [и др.]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003.
25. Западные окраины Российской империи / под ред. А. Миллера. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.; Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления // отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М. : Славянский диалог, 1998. – 416 с.
26. Горизонтов, Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше / Л. Е. Горизонтов ; Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения. – М. : Индрик, 1999. – 270 с.; Миллер, А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 267 с.
27. Комзолова, А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А. А. Комзолова. – М. : Наука, 2005. – 383 с.
28. Рассолов, Г. А. Институт генерал-губернаторства в Российской империи (1775 – конец XIX в.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г. А. Рассолов. – М., 2005; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи : в 2 т. / Т. А. Алексеева, В. Г. Афанасьев, В. В. Берсенев [и др.] : под ред. В. В. Черкесова ; Ассоц. Юрид. центр [и др.]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003.
29. Śliwowska, W. Petersburg i społeczeństwo rosyjskie wobec kwestii polskiej w przededniu i w czasie powstania styczniowego / W. Śliwowska // Powstanie Styczniowe. 1863–1864. Wrzenie. Woj. Europa. Wizje. – Warszawa, 1990; Fajnhauz, D. 1863. Litwa i Białorus / Dawid Fajnhauz. – Warszawa: NERITON: Inst. historii PAN, 1999. – 357 s.
30. Безобразов, В. П. Государство и общество: Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб. : тип. В. Безобразова и К, 1882. – XXVIII, 3–737 с.
31. Васильчиков, А. О самоуправлении: Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений : в 3 т. / А. Васильчиков. – СПб. : тип. Г. Мюллера, 1869–1871.

32. Кошелев, А. Об общинном землевладении в России / А. Кошелев. – Берлин : тип. П. Станкевича, 1875. – [4], 119 с.; Ён жа. О крестьянском самоуправлении и о присутствиях по крестьянским делам / А. Кошелев. – М. : печатня С. П. Яковлева, 1881. – 19 с.
33. Стефанович, К. О сельском и волостном управлении в Северо-Западном крае К. К. Стефановича, Бобруйского уездного предводителя дворянства / К. Стефанович. – СПб. : тип. Глазунова, 1895. – [2], 97 с.
34. Арапов, А. В. Краткий исторический очерк крестьянского вопроса и деятельности крестьянских учреждений Витебской губернии со дня обнародования Высочайшего Манифеста 19-го февраля 1861 г. и до наших дней. (50-летие) / Сост. непрем. чл. Витеб. губ. присутствия А. В. Арапов. – Витебск : Губ. тип., 1911. – [2], 62 с.
35. Катаев, М. М. Местные крестьянские учреждения 1861, 1874 и 1889 гг.: Исторический очерк их образования и норм деятельности : в 3 ч. / М. М. Катаев. – СПб., 1911–1912.
36. Миловидов, А. Заслуги графа М. Н. Муравьева для православной церкви в Северо-Западном крае / А. Миловидов. – Харьков : тип. Губ. правл., 1900. – [1], 92 с.
37. Дружинин, Н. М. Русская деревня на переломе. 1861–1880 гг. / Н. М. Дружинин. – М. : Наука, 1978. – 288 с.
38. Данилова, Л. В. Место общины в системе социальных институтов / Л. В. Данилова // Проблемы аграрной истории. – М., 1986.
39. Зайончковский, П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1970. – 444 с.
40. Фридман, М. Б. Отмена крепостного права в Белоруссии / М. Б. Фридман ; М-во высш. образования СССР ; Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1958. – 202 с., 1 л. карт. : схем.
41. Липинский, Л. П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX века) / Л. П. Липинский. – Минск : Наука и техника, 1971. – 254 с.
42. Панютюч, В. П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. / В. П. Панютюч ; науч. ред. П. Г. Козловский. – Минск : Навука і тэхніка, 1990 – 375 с. ; Ён жа. Дзяржаўныя падаткі сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. / В. П. Панютюч // Вес. НАН Беларусі. – Сер. гуманітар. навук. – № 3. – 1998. – С. 66–73; Ён жа. Земскія, грамадскія і іншыя падаткі, павіннасці і плацяжы сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. / В. П. Панютюч // Вес. НАН Беларусі. – Сер. гуманітар. навук. – 2000. – № 3. – С. 71–75.
43. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / Акадэмія навук БССР, Ін-т Гісторыі. – Минск : Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 2 : Беларусь у перыяд капіталізму (1861–1917 гг.) / рэдкал. тома : К. І. Шабуна (гал. рэд.), А. М. Анфімаў, Ц. Е. Саладкоў. – 1972. – 686, [1] с., [4] л. каляр. карт.
44. Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч [і інш.] ; рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2005. – 519 с.
45. Ключевский, В. О. История сословий в России: Курс, читанный в Московском университете в 1886 году / В. О. Ключевский. – М., 1914; Яблочков, М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб., 1876; Романович-Славатинский, А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – Киев. 1912; і інш.
46. Эркерт, Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний (С атласом) / Соч. полк. Р. Ф. Эркерта. – СПб. : тип. Дома призрения малолет. бедных, 1864. – [2], 72 с.

47. Корелин, А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304 с.
48. Самбук, С. М. Политика царизма в Белоруссии во 2-й половине XIX века / С. М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1980. – 224 с.
49. Луговцова, С. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX вв. : автореф. ... дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. Луговцова. – Минск, 1999. – 18 с.
50. Тумилович, Г. Н. Дворянство Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX ст. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г. Н. Тумилович. – Минск, 1991.
51. Жытко, А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 : манаграфія / А. П. Жытко. – Мінск : БДПУ, 2003. – 233 с.
52. Гессен, В. М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб. : Юрид. кн. скл. «Право», 1904. – [2], 235, [4] с.; Ён жа. Городское самоуправление: Дополнение к курсу Русского государственного права / В. М. Гессен. – СПб. : Касса взаимопомощи студ. С.-Петерб. политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1912. – 27 с.; Семенов, Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д. Д. Семенов. – СПб. : электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1901. – [8], 389 с.; Джаншиев, Г. Эпоха великих реформ. Исторические справки / Г. Джаншиев. – СПб. : Типо-литография Б. М. Вольфа, 1907. – LXXXVII, [3], 855, IX с.; Михайловский, А. Г. Наше городское общественное управление / А. Г. Михайловский. – М., 1908; Пажитнов, К. А. Городское и земское самоуправление / К. А. Пажитнов – СПб. : М. И. Семенов, 1913. – 144, [2] с. – (Великие реформы шестидесятых годов в их прошлом и настоящем); Шрейдер, Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. / Г. И. Шрейдер // История России в XIX в. : в 4 т. – СПб., 1908–1909. – Т. 4. – С. 1–28.; и інш.
53. Зайончковский, П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1970. – 444 с.
54. Нардова, В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. / В. А. Нардова. – Л., 1984; Яна ж. Городское самоуправление России после реформы 1870 г. / В. А. Нардова // Великие реформы в России 1856–1874 гг. – М., 1992. – С. 221–238; Яна ж. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века / Рос. АН. Ин-т рос. истории. Санкт-Петербург. фил. – СПб. : Наука. Санкт-Петербург. изд. фирма, 1994. – 157, [2] с. : ил.
55. Шибeko, З. В. Минск в конце XIX – начале XX в. Очерк социально-экономического развития / З. В. Шибeko; Науч. ред. : К. И. Шабуня, О. Бич ; Акад. наук Беларус. ССР, Ин-т истории. – Минск : Наука и техника, 1985. – 135, [1] с., [9] л. ил.; Ён жа. Гарaды Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзя) / З. В. Шыбека; Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны пры М-ве адукацыі Рэсп. Беларусь. – Мінск : Цэнтр еўрап. супрацоўніцтва «ЭўроФорум», 1997. – 319 с., [14] л. ил.
56. Грибко, И. Л. Из истории городского общественного управления на территории Беларуси (конец XIX – начало XX в.) / И. Л. Грибко // Весн. Бел. дзярж. ун-та. – Сер. 3. – 1996. – № 1. – С. 17–21; Яна ж. Общественное мнение 1860-х годов о путях преобразования городского управления: по материалам комиссий городов Беларуси / И. Л. Грибко // Весн. Бел. дзярж. ун-та. – Сер. 3. – 2003. – № 1. – С. 24–30.
57. Юхо, I. A. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі : вучэб. дапам. / I. A. Юхо. – Мінск : Універсітэцкае, 1992. – 269 с.; Юрочкин, М. А. Городская реформа и становление

- городского самоуправления в Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01 / Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2002. – 21 с.
58. Веселовский, Б. Б. История земства за 40 лет : в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – СПб. : О. Н. Попова, 1909–1914.
 59. Коркунов, Н. М. Русское государственное право : в 2 т. / Н. М. Коркунов. – 7-е изд., печатанное без перемен с 6-го, испр. под ред. и с доп. прив.-доц. С.-Петерб. ун-та З. Д. Авалова, М. Б. Горенберга и К. Н. Соколова. – С.Пб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1909–1913.
 60. Захарова, Л. Г. Земская контрреформа 1890 года / Л. Г. Захарова // Вопросы истории. – 1969. – № 9. – С. 174–175.
 61. Земское самоуправление в России, 1864–1918 : в 2 кн. / отв. ред. Н. Г. Королева ; Ин-т рос. Истории РАН. – М.: Наука, 2005.
 62. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. : у 2 кн. Кн. 1. / А. А. Каваленя [і інш.] ; рэдкал. : А. А. Каваленя [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі ; Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларуская навука, 2011. – 584 с.
 63. Жытко, А. П. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі (канец XVIII – першая палова XIX ст.) / А. П. Жытко, С. А. Талмачова // Весці БДПУ. Сер. 2. – Гісторыя. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. – 2012. – № 4. – С. 3–7; Жытко, А., Талмачова, С. Палітыка самадзяржаўя ў адносінах да інстытута павятовых правдзціцеляў дваранства на беларускіх землях (1861–1917 гг.) / А. П. Жытко // Беларускі гістарычны часопіс. – 2013. – № 4. – С. 4–13; Жытко, А. П. Палітыка самадзяржаўя ў адносінах да інстытута міравых пасрэднакаў у Беларусі (1861–1904 гг.) / А. П. Жытко, С. А. Талмачова // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – Сер. Гуманітарных навук. – 2013. – № 1. – С. 41–46 і інш.
 64. Падарожняя, А. А. Стварэнне органаў кіравання мясцовай земскай гаспадаркай у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях на падставе «Палажэння» 1903 г. / А. А. Падарожняя // Весці БДПУ. – Сер. 2. – 2012. – № 2; Яна ж. Законодательные инициативы губернаторов белорусско-литовских губерний по усовершенствованию системы городского самоуправления во второй половине XIX в. / Е. А. Подорожная // Труд. Профсоюзы. Общество. – Минск, 2012. – № 3.